

Grammaticalization of Pronominal Clitics in Persian: A Study Based on Classical Texts and a Functionalist Approach

Faeqe Ebrahim Poornik^{1*}, Aliye Kord Zafaranloo Kambuziya²,
Mohammad Dabirmoghaddam³, Arsalan Golfam⁴

Introduction

Pronominal clitics correspond to the "bound pronouns" (or attached pronouns) found in traditional grammar. They are termed "clitics" because they cannot function in isolation or independently within a sentence; rather, they must always attach to another constituent to appear. Furthermore, in Persian, their position is invariably after the host constituent—hence the designation "clitic". Although pronominal clitics belong to a closed set, they fulfill subject, object, oblique (complement), and genitive roles within the sentence, and their presence is essential for conveying the intended meaning.

The aim of the present article is to examine the grammaticalization of pronominal clitics. Grammaticalization is a process that occurs over time across all languages. Membership in a closed set, generality, and proportionality are three characteristics of a grammatical system. Grammaticalization can manifest in language in various ways: changes in the form of one or more words (phonetically or phonologically), the addition of an element to a word, phrase, or clause, and changes in the order of words, phrases, and clauses. These manifestations do not occur in the same way for all groups or in all contexts, yet in most cases, the process is systematic (Halliday & Matthiessen, 2013: 67–68). In the present study, the grammaticalization of pronominal clitics in Persian is investigated from a functionalist perspective.

Literature review

١. Linguistics, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran*.

٢. Linguistics, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

٣. Linguistics, Allame Tabatabai University, Tehran, Iran.

٤. Linguistics, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Studies conducted on pronominal clitics can be categorized into two general groups:

The first group examines these elements from a traditional, descriptive perspective, treating them as a fundamental and defining component of Persian grammar. Such studies appear in all Persian grammar textbooks; their primary aim is to introduce and describe these clitics, and they are largely pedagogical in nature. The second group—which is more recent—analyzes these elements within various linguistic frameworks, examining them from diverse angles such as definiteness, information structure, and reference.

Mofidi (1386) examines pronominal clitics in Middle and New Persian from a historical perspective, focusing on the evolution of their syntactic position.

Capone (2013) investigates pronominal clitics in Italian from a pragmatic perspective. He emphasizes that pronominal clitics generally refer to complete propositions, a finding he regards as the most significant outcome of his research. Drawing on examples from Italian, he introduces a specific set of clitics, which he terms "propositional clitics".

Zahedi et al. (2012) refer to these pronouns as "resumptive pronouns" and describe their syntax within the framework of Government and Binding theory. They argue that resumptive pronouns in Persian are base-generated. In Persian, these pronouns appear in both obligatory and optional contexts.

Modarresi (2014) examining the role of pronouns in the representation of information structure within the sentence, concludes that both free and bound pronominal forms participate in topic and focus relations.

Kordbacheh et al. (2015) investigating the displacement of bound personal pronouns in the works of several contemporary Persian poets, view these displacements as a type of syntactic deviation—a feature essential to the formation of poetic language and a means of creating aesthetic effect.

Methodology

To examine the grammaticalization of a construction, its past and present states must be identified and compared. To this end, the present study first identifies the positions and distribution of pronominal clitics in Modern Persian and subsequently illustrates their placement in classical Persian texts. By gathering 150 examples of pronominal clitic usage from classical verse and prose, the author compares the behavior of these clitics in Modern Persian with that of earlier Persian. Regarding the data, a few points are worth noting:

First, the author has not limited data collection to a single work, as the usage of pronominal clitics within a specific text might reflect the poet's or writer's personal style, and relying on a single source could diminish the diversity of the data.

Second, data was extracted from both verse and prose texts. The author's aim is to demonstrate that the displacement of pronominal clitics—or "attached pronouns" as termed by classical scholars—is not merely a device for adhering to prosodic meter or a form of poetic deviation; indeed, this variation is also observed in classical prose. Consequently, the reason for this variation must be sought elsewhere.

Third, the collected data were analyzed in terms of the pronominal clitic's syntactic role, the type of host, and its position within the sentence.

Fourth: Due to the extremely high frequency of pronominal clitics in each work, as well as the vast volume of verse and prose texts, it was not feasible to collect and analyze every single clitic across all the works; moreover, many instances of clitics are repetitive regarding their position, role, and host.

To extract data, the author selected the prose texts of *Tarikh-e Beyhaqi*, *Golestan*, and *Qabus-nameh*, as well as the verse texts of Nezami's *Khosrow and Shirin* and Saadi's *Bustan*.

This study also compares the diversity of hosts for pronominal clitics—hosts being the constituents to which these clitics attach. After establishing the status of clitics in Classical and Modern Persian, the changes they have undergone over time are analyzed and explained from a functional perspective. Based on the foregoing, the author seeks to answer the following question in this article:

What insights does a comparison of pronominal clitics in Modern and Classical Persian offer regarding the grammaticalization process of these clitics, and how can this change be explained from a functional standpoint?

Results

Analyses indicate that the range of hosts for pronominal clitics in Classical Persian was greater than in Modern Persian. The restriction of hosts for pronominal clitics in Modern Persian has resulted in a more limited range of positions they can occupy within the sentence. Thus, from the past to the present, both the variety of clitic hosts—in terms of the constituents to which they can attach—and the variety of their sentential positions have become increasingly restricted. Representing this positional shift in a Role and Reference Grammar diagram better illustrates the grammaticalization process of the pronominal clitic.

This diagram demonstrates a shift in pronominal clitics from the clausal periphery toward central, nuclear elements. This change aligns perfectly with the fundamental principles of functionalism. As noted in the article, functionalism prioritizes the communicative function of language, positing that contextual and pragmatic factors determine syntactic structure. Through various examples, the article illustrates that the diversity of clitic hosts and their flexible positioning within the sentence in Classical Persian often pose challenges for the audience, potentially hindering text comprehension. At times, a reader may fail to correctly identify a pronoun's referent, or the grammatical role of a pronominal clitic may be misinterpreted; such issues lead to ambiguity and, occasionally, errors in comprehending the text's message. Consequently, the historical evolution of pronominal clitics has tended toward simplifying their integration into sentences, thereby alleviating the ambiguities and difficulties language users face when reading and understanding texts. In light of the foregoing, it is evident that the changes undergone by pronominal clitics align perfectly with the general philosophy of functionalism, a framework that offers a valid explanation for these developments.

Discussion

As previously noted, this article examined the grammaticalization process of pronominal clitics through the lens of Role and Reference Grammar. The aim of this research was to offer a fresh perspective on the subject of pronominal clitics. While other studies have addressed the positioning of pronominal clitics in classical texts—whether directly or indirectly—the innovation of the present study lies in identifying their historical positions and subsequently comparing their evolution regarding placement and host diversity with the patterns found in Modern Persian. Another innovative aspect of this study is the explanation provided for these developments. In traditional views, the displacement of pronominal clitics in poetic language has been described by scholars using terms such as "pronoun leap" (*jahsh-e zamir*) or "pronoun dance" (*raqs-e zamir*). Others frame this phenomenon as a form of deviation from norms—a common occurrence in poetic language. Professor Shafiei (2002) defines literary language as a medium that, through poetic linguistic functions, shifts the audience's attention from the message itself to the text; these functions elevate ordinary, standard language to the realm of poetry and literature by breaking established norms. While formalist linguistic approaches might explain these displacements merely in terms of movement, this article attempts to examine the behavior of pronominal clitics through a functionalist perspective.

Among functionalist grammars, Role and Reference Grammar provided more suitable tools for our analysis. A key advantage of analyzing the aforementioned changes from a functionalist perspective is that the variable positioning of pronominal clitics in classical Persian texts was no longer attributed merely to aesthetics or the stylistic deviations characteristic of poetry; instead, we demonstrated that these shifts—specifically the clitics orientation from peripheral clause elements toward central, nuclear positions—served to facilitate text comprehension and prevent ambiguity.

This explanation also aligns with the spirit of functionalism, as the functionalist approach posits that contextual and pragmatic factors—in this case, facilitating reading and resolving comprehension difficulties—play a role in shaping grammatical structure. Furthermore, this article demonstrates that, contrary to traditional views, the variation in the positions and hosts of pronominal clitics is not exclusive to the language of poetry but is also observed in classical prose texts.

دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری در زبان فارسی با نظر بر متون کلاسیک و با رویکردی نقش‌گرا[#]

فائقه ابراهیم پورنیک^{*۱}

عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا^۲

محمد دبیرمقدم^۳

ارسلان گلفام^۴

مقاله پژوهشی

چکیده

در پژوهش حاضر دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری در زبان فارسی با رویکردی نقش‌گرایانه مورد بررسی قرار گرفت. مقایسه وضعیت پی‌بست‌های ضمیری از گذشته تا به امروز نشان داد تنوع میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری در گذشته بیش‌تر بوده‌است. همچنین به دلیل محدود شدن میزبان‌ها در فارسی امروز، جایگاه‌های حضور پی‌بست‌های ضمیری در جمله نیز محدود شده‌است. پس از مقایسه وضعیت پی‌بست‌ها، با نظر بر دستور نقش و ارجاع به‌عنوان یکی از رویکردهای نقش‌گرا نشان داده شد که گرایش پی‌بست‌های ضمیری از گذشته تا امروز از جایگاه حاشیه‌ای بند به سمت مرکز و هسته بوده‌است. این تغییر با ذات و بن‌مایه نقش‌گرایی نیز همخوانی دارد. نقش‌گرایان بر این باورند که نیازهای ارتباطی، عوامل بافتی و به عبارت ساده‌تر عوامل برون‌زبانی در شکل‌گیری ساخت نحوی نقش دارند نه عوامل درون‌زبانی. گرایش پی‌بست‌ها از حاشیه به مرکز و هسته در جهت آسان‌تر شدن خوانش متن، جلوگیری از ابهام و سهولت در دریافت پیام رخ داده‌است.

کلیدواژه‌ها: دستوری‌شدگی، پی‌بست‌های ضمیری، میزبان‌ها، دستور نقش و ارجاع، فارسی کلاسیک.

[#] این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده می‌باشد.

✉ faeqepoornik23@gmail.com

۱- دانشجوی دکتری زبان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران،

ایران*

✉ akord@modares.ac.ir

۲- دانشیار زبان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

✉ mdabirmoghaddam@gmail.com

۳- استاد زبان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

✉ golfamar@modares.ac.ir

۴- دانشیار زبان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۱- مقدمه

پی‌بست‌های ضمیری همان ضمایر متصل در دستور سنتی هستند. دلیل پی‌بست خواندن این عناصر این است که به تنهایی و به صورت مستقل در جمله به کار نمی‌روند و همواره برای حضور باید به یک سازه دیگر تکیه بزنند. از طرف دیگر، جایگاه حضور آن‌ها در زبان فارسی همواره پس از سازه میزبان است. به همین دلیل پی‌بست نامیده می‌شوند. پی‌بست‌های ضمیری به یک فهرست بسته تعلق دارند، اما در جمله نقش‌های فاعلی، مفعولی، متممی و اضافی ایفا می‌کنند و حضور آن‌ها برای رساندن پیام ضروری است. به عبارت دیگر، حذف پی‌بست‌ها در انتقال پیام خدشه وارد می‌کند. هدف مقاله حاضر بررسی دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری است. دستوری‌شدگی فرایندی است که در گذر زمان و در تمام زبان‌ها اتفاق می‌افتد. هلیدی در تعریف دستوری‌شدگی می‌گوید: زبانی را تصور کنید که در آن همه مفاهیم به صورت واژگانی بیان می‌شدند. بنابراین در این زبان برای مفاهیمی مثل زمان و شخص و مفرد و جمع در هر فعل باید واژه جداگانه‌ای در نظر گرفته می‌شد. چنین زبانی بلیون‌ها واژه می‌داشت و یادگیری این زبان به عنوان یک نظام و پردازش آن در متن غیرممکن می‌شد. این مسئله ثابت می‌کند که یک شرط لازم برای هر زبان این است که بعضی معانی باید دستوری شوند.

اگر یک مفهوم در زبان دستوری شود، این ویژگی‌ها را دارد: الف) به عنوان یک نظام بسته از واژگان منحصر به فرد سازماندهی می‌شود. ب) به یک طبقه کلی مربوط می‌شود. پ) به طور نسبی در سراسر سیستم پخش می‌شوند. برای مثال مفاهیم مثبت/منفی، مفرد/جمع و گذشته/حال/آینده به ترتیب ویژگی تمام بندها، تمام اسامی قابل شمارش و تمام فعل‌ها است. بنابراین به یک فهرست بسته تعلق داشتن، عمومیت و تناسب سه ویژگی یک نظام دستوری هستند. دستوری‌شدگی می‌تواند به شکل‌های مختلف در زبان ظاهر شود: تغییر در صورت یک یا چند واژه (از لحاظ آوایی یا واجی)، افزوده شدن یک عنصر به یک واژه، گروه یا بند و تغییر در ترتیب واژه‌ها، گروه‌ها و بندها. این تظاهرها برای تمام گروه‌ها و در همه فضاها به یک شکل اتفاق نمی‌افتد، اما در اکثر موارد نظام‌مند است (هلیدی و متیسن، ۲۰۱۳: ۶۷-۶۸).

روشن است که پدیده دستوری‌شدگی همواره با زمان درهم‌تنیده شده است. یعنی برای بررسی دستوری‌شدگی یک سازه باید وضعیت گذشته و حال آن مشخص و با یک دیگر مقایسه شود. برای این منظور در پژوهش حاضر ابتدا جایگاه و محل‌های حضور پی‌بست ضمیری در فارسی امروز مشخص می‌گردد و در مرحله بعد جایگاه این پی‌بست‌ها در متون کلاسیک فارسی نشان داده می‌شود. نگارنده در این بخش با جمع‌آوری ۱۵۰ نمونه از کاربرد پی‌بست‌های ضمیری از متون نظم و نثر کلاسیک به مقایسه رفتار پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز نسبت به فارسی قدیم می‌پردازد. در رابطه با داده‌ها ذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

اول: نگارنده جمع‌آوری داده‌ها را به یک اثر محدود نکرده‌است، زیرا نحوه استفاده از پی‌بست‌های ضمیری در یک اثر ممکن است ناشی از سبک شخصی شاعر یا نویسنده باشد و استخراج داده‌ها تنها از یک اثر ممکن است از تنوع داده‌ها بکاهد.

دوم: داده‌ها هم از متون نظم و هم نثر استخراج شد. هدف نگارنده از این کار اثبات این است که جابه‌جایی پی‌بست‌های ضمیری یا به تعبیر قدما ضمائر متصل تنها به منظور رعایت وزن عروضی یا هنجارگریزی در زبان شعر نیست، چرا که این تنوع در زبان نثر قدیم هم مشاهده می‌شود. بنابراین علت این تنوع را باید در عامل دیگری جست. توضیح آن که جابه‌جایی پی‌بست‌های ضمیری در زبان شعر با عناوینی چون (جهش ضمیر) یا (رقص ضمیر) از جانب صاحب‌نظران معرفی شده‌است. برخی هم این مسئله را با عنوان هنجارگریزی که در زبان شعر امری عادی است مطرح می‌کنند. استاد شفیعی زبان ادبی را زبانی می‌داند که به واسطه کارکردهای شاعرانه زبانی توجه مخاطب را از پیام به متن معطوف می‌کند و این کارکردهای زبانی عواملی هستند که زبان عادی و معیار را به واسطه هنجارشکنی‌ها به مرتبه شعری و ادبی می‌رسانند. زبان ادبی برخلاف زبان معیار خود را از چارچوب قوانین صرفی و نحوی خارج می‌کند. هرگونه خروج از زبان معیار که در آن مناسبات عادی و متعارف زبان معیار رعایت نشود هنجارگریزی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۲۴). صفوی هنجارگریزی نحوی را جابه‌جایی عناصر سازنده جمله و گریز زدن از قواعد زبان هنجار می‌داند (صفوی، ۱۳۷۳: ۴۶). علیپور نیز متداول‌ترین هنجارگریزی نحوی را جابه‌جایی ارکان جمله می‌داند (علیپور، ۱۳۸۷: ۲۱). هدف نگارنده نفی وجود هنجارگریزی در زبان شعر نیست، بلکه از آن‌جا که تنوع جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در زبان نثر هم مشاهده می‌شود، به عقیده نگارنده این مسئله را نمی‌توان تنها ناشی از رعایت وزن عروضی و یا هنجارگریزی در زبان شعر دانست.

سوم: داده‌های جمع‌آوری شده از منظر نقش پی‌بست ضمیری در جمله، نوع میزبان و جایگاه آن در جمله مورد بررسی قرار گرفت.

چهارم: به دلیل بسامد بسیار بالای پی‌بست‌های ضمیری در هر اثر و همچنین حجم بالای متون نظم و نثر امکان جمع‌آوری و تحلیل تک تک پی‌بست‌ها و همه آثار وجود نداشت. ضمن این که موارد بسیاری از پی‌بست‌ها از نظر جایگاه، نقش و میزبان تکراری هستند. نگارنده برای استخراج داده‌ها از میان متون نثر تاریخ بیهقی، گلستان، قابوس‌نامه و از متون نظم خسرو و شیرین نظامی و بوستان را برگزید.

در این بررسی تنوع میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری نیز مقایسه می‌شود. میزبان‌ها سازه‌هایی هستند که پی‌بست‌های ضمیری به آن‌ها متصل می‌شوند. پس از مشخص شدن وضعیت پی‌بست‌ها در فارسی کلاسیک و فارسی امروز تغییرات پی‌بست‌ها در گذر زمان با نگاهی نقش‌گرایانه تحلیل و توجیه می‌گردد. باتوجه به مطالبی که بیان شد، می‌توان گفت نگارنده در مقاله حاضر به دنبال پاسخ به پرسش زیر است: مقایسه پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز و فارسی کلاسیک چه اطلاعاتی درباره روند دستوری‌شدگی این پی‌بست‌ها به ما می‌دهد و این تغییر را چگونه می‌توان از نظر نقشی توجیه کرد؟

۲- پیشینه

مطالعات انجام‌شده بر روی پی‌بست‌های ضمیری را می‌توان در دو دسته کلی قرار داد: گروه اول به بررسی این عناصر با نگاهی سنتی و توصیفی و به‌عنوان بخشی اساسی و تعیین‌کننده در دستور زبان فارسی می‌پردازد. این دسته مطالعات در تمام کتب دستوری زبان فارسی یافت می‌شود و هدف اصلی آن معرفی و توصیف این پی‌بست‌ها است و بیش‌تر جنبه آموزشی دارند. ناگفته نماند که پی‌بست‌های ضمیری در این مطالعات اغلب با عنوان ضمایر متصل یا ضمایر وابسته معرفی می‌شوند. گروه دوم مطالعات که متاخرتر نیز هست، این عناصر را در چارچوب‌های مختلف زبانی مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند و از زوایای مختلف معرفگی، ساخت اطلاع، ارجاع و ... به تحلیل آن‌ها پرداخته‌اند. لازم به ذکر است، در این مطالعات با توجه به نقش و کارکرد متنوع ضمایر و زاویه موردبررسی، از عناوین مختلفی همچون واژه‌بست‌های ضمیری، پی‌بست‌های ضمیری، ضمایر بازیافتی، ضمایر تکراری و ... برای معرفی آن‌ها استفاده شده‌است. از آن‌جا که در دستورهای سنتی عموماً مطالب مشابهی درباره پی‌بست‌های ضمیری ارائه شده‌است، در این بخش تلاش می‌شود بیش‌تر به مطالعات جدیدتر پرداخته شود:

مفیدی (۱۳۸۶) با نگاهی تاریخی به بررسی واژه‌بست‌ها یا پی‌بست‌های ضمیری در فارسی میانه و نو و تحول جایگاه این عناصر در جمله می‌پردازد. او معتقد است این عناصر در فارسی میانه از نظام واژه‌بست جایگاه دوم تبعیت می‌کردند و در جایگاه شماره دو در جمله یا بند ظاهر می‌شدند. در فارسی نو قدیم، با حفظ نظام واژه‌بستی مذکور، شکل‌گیری نظام واژه‌بستی فعلی مشاهده می‌شود. یعنی واژه‌بست‌ها از جایگاه شماره دو به سمت فعل حرکت می‌کنند و جذب آن می‌شوند، یا به سازه‌ای در مجاورت آن متصل می‌شوند. در فارسی نومعاصر هیچ نشانه‌ای از نظام واژه‌بستی جایگاه دوم مشاهده نمی‌شود و همه واژه‌بست‌ها از نظام فعلی تبعیت می‌کنند.

در یک پژوهش که به بررسی ضمایر و معرفگی از نگاه شناختی می‌پردازد، ضمایر شخصی منفصل دارای سطح برجسته‌تری بیش‌تری نسبت به ضمایر متصل دانسته شده، زیرا واحدهای مجزا بیش‌تر از واحدهای متصل توجه ما را به خود جلب می‌کند. همچنین ضمایر منفصل را از نظر برد ارجاع همچون ایستادن بر نوک قله و ضمایر متصل یا واژه‌بستی را از نظر برد ارجاع همچون ایستادن بر دشت هموار می‌دانند، یعنی برد ارجاعی ضمایر منفصل از ضمایر متصل بالاتر است. در این پژوهش هم‌سویی جهت نگاه گوینده و شنونده یا نویسنده و خواننده متن تعیین‌کننده معرفگی است. هرچه سطح تشخیص‌پذیری بالاتر باشد، درجه معرفگی هم بالاتر است. به عبارتی دیگر، گوینده با بالا بردن سطح تشخیص‌پذیری جهت نگاه مخاطب خود را تحت‌تاثیر قرار می‌دهد و آن را با جهت نگاه خودش همسو می‌کند و در نهایت معرفگی حاصل می‌شود (حیدری‌زادی، ۱۳۸۷: ۸۱).

راسخ‌مهند (۱۳۸۷) با آزمودن سلسله‌مراتب دسترسی که توسط کینن و کامری (۱۹۷۷) درباره «ضمایر تکراری» در زبان‌ها ارائه شد معتقد است که ضمایر تکراری در فارسی از این سلسله‌مراتب پیروی می‌کنند. ایشان با اشاره به این که ضمایر تکراری در زبان فارسی در سه ساخت بند موصولی، فک اضافه و گروه حرف‌اضافه‌ای با متمم پیش‌ایند شده تظاهر پیدا می‌کنند، به این نتایج دست یافتند:

در بندهای موصولی، وقتی ضمیر متناظر با هسته بند موصولی فاعل است، نیازی به ضمیر تکراری نیست. وقتی این ضمیر مفعول صریح است، حضور ضمیر تکراری اختیاری است، اما در سایر موارد وقتی فاصله میان هسته بند موصولی و جایگاه ضمیر تکراری زیاد باشد، حضور آن ضمیر اجباری می‌شود. در دو ساخت دیگر یعنی فک اضافه و گروه حرف‌اضافه‌ای، اگر ضمیر تکراری به کار نرود، جمله غیردستوری خواهد شد (راسخ‌مهند، ۱۳۸۷: ۱۸۸).

کاپن (Capone) با نگاهی کاربرشناختی واژه‌بست‌های ضمیری در زبان ایتالیایی را مورد بررسی قرار می‌دهد. او بر این نکته تأکید دارد که واژه‌بست‌های ضمیری عموماً به گزاره‌های کامل ارجاع می‌دهند و این نکته را مهمترین دستاورد تحقیق خود می‌داند. او با ارائه مثال‌هایی از زبان ایتالیایی، تعدادی از واژه‌بست‌ها را معرفی می‌کند و از آن‌ها با عنوان واژه‌بست‌های گزاره‌ای نام می‌برد. کاپن با ارتباط برقرار کردن میان این دیدگاه و بحث معرفگی، به نقل از پرنس (Prince) (۱۹۹۲) به این نکته اشاره می‌کند که معرفگی همواره با اطلاع کهنه سر و کار دارد. بنابراین، می‌توان واژه‌بست‌ها را ابزارهایی در نظر گرفت که ما را به بخش‌هایی از گفتمان قبلی پیوند می‌زنند (کاپن، ۲۰۱۳).

زاهدی و همکاران (۱۳۹۱) از این ضمایر با عنوان «ضمایر بازیافتی» نام می‌برند و به توصیف نحوی آن‌ها در چارچوب نظریه حاکمیت و مرجع‌گزینی می‌پردازند. آن‌ها معتقدند ضمایر بازیافتی در زبان فارسی مشتق در پایه هستند. این ضمایر در زبان فارسی هم به صورت اجباری و هم اختیاری حضور دارند. ضمایر بازیافتی در جایگاه ملکی ساخت‌های مبتداسازی شده در فارسی امروز اجباراً حاضر هستند، در جایگاه مفعولی ساخت‌های مبتداسازی شده غیرمجاز و در ساخت‌های موصولی اختیاری هستند. تفاوت دیدگاه ایشان با راسخ‌مهند در این است که معتقدند در ساخت‌های موصولی اگر جایگاه فاعل مورد تأکید قرار بگیرد و فاعل خصوصیتی منحصر به فرد را از خود نشان دهد، حضور ضمیر بازیافتی در جایگاه فاعل ممکن خواهد بود (زاهدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۹).

مدرسی (۱۳۹۳) با بررسی نقش ضمایر در بازنمایی ساخت اطلاع در جمله، به این نتیجه می‌رسد که صورت‌های ضمیری جدا و پیوسته در روابط مبتدایی و کانونی شرکت می‌کنند. صورت‌های پیوسته ضمیری عموماً در قلمرو کانون حضور پیدا می‌کنند و در جایگاه مبتدا این عناصر به اسم دیگری که نقش مبتدایی دارد متصل می‌شوند، بنابراین بهتر است گفته شود در قلمرو مبتدا قرار می‌گیرند.

کردبچه و همکاران (۱۳۹۴) با بررسی جابه‌جایی ضمایر شخصی متصل در آثار چند تن از شاعران معاصر پارسی، این جابه‌جایی‌ها را نوعی هنجارگریزی در سطح نحوی می‌داند که لازمه شکل‌گیری زبان شعر و

ابزار زیبایی‌آفرینی است. در این راستا انواع جابه‌جایی‌های ضمایر متصل در شعر معاصر فارسی در سه دسته: اتصال ضمیر شخصی متصل به اسم دیگر، اتصال ضمیر شخصی متصل به ضمیر منفصل، اتصال ضمیر شخصی متصل به حروف معرفی شده است (کردبچه و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۲).

۳- چارچوب نظری

نیمه دوم سده بیستم شاهد رشد دو نگرش عام و البته متضاد نسبت به زبان بود. یکی نگرشی مبتنی بر تبیین صوری زبان همچون پدیده‌ای درون‌فردی و ذهنی، و دیگری نگرشی مبتنی بر تبیین نقشی زبان به‌مثابه‌ی پدیده‌ای بینافردی و اجتماعی (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۷). دکتر دبیرمقدم زبان‌شناسی نقش‌گرا را به‌عنوان یکی از سه نگرش مسلط در زبان‌شناسی امروز معرفی می‌کنند. گیون (Givon) در زمره‌ی اولین صاحب‌نظران در حوزه‌ی نقش‌گرایی است که باوجود رشد در محیط زایشی معتقد بود تنها راه گریز از حصار فلسفی و روش‌شناختی ساخت‌گرایی روی آوردن به رویکردی متفاوت است. در نقش‌گرایی گیون هفت عامل در تعیین کم و کیف ساخت زبان دخیل دانسته‌شده‌اند: ۱. محتوای گزاره‌ای (Propositional content)، ۲. محتوای گفتمانی و کاربردشناختی (pragmatic & discoursal content)، ۳. پردازش‌گر (Processor)، ۴. ساخت شناختی و ادراکی انسان (Cognitive Structure)، ۵. پدیدآئی فردی (ontogenetic development) و به‌عبارت دیگر، شرایط، مقتضیات و مراحل مختلف رشد و زبان‌آموزی کودک، ۶. تغییرات درزمانی (diachronic change)، ۷. پدیدآئی نوعی (phylogenetic evolution). گیون تأکید می‌کند که نحو و دیگر صور زبانی حاصل گفتمان و نقش ارتباطی زبان هستند. به بیان دیگر، نیازهای ارتباطی باعث پدید آمدن نحو و ساختارهای نحوی‌اند. وی همچنین شواهد زبانی فراوانی همچون تحول تاریخی زبان، مراحل زبان‌آموزی و یادگیری زبان دوم، ویژگی‌های گونه‌ی محاوره‌ای در مقابل گونه‌ی نوشتاری زبان و خصوصیات زبان‌های آمیخته را به‌عنوان شواهدی برای مقدم بودن نقش ارتباطی زبان و سرچشمه گرفتن نحو و صورت از آن ارائه می‌دهد. تمام این شواهد دال بر اصل بودن نقش ارتباطی زبان و فرع بودن نحو است. به نظر گیون و دیگر نقش‌گرایان، مطالعه‌ی واقعی زبان باید از مطالعه‌ی نقش ارتباطی آن آغاز شود. در نقش‌گرایی، داده‌های زبانی معمولاً در بافت موقعیتی و بافت زبانی خود بررسی و توصیف می‌شوند و نه به‌عنوان داده‌های مستقل و بافت‌زدوده.

زبان‌شناسی نقش‌گرا همچون زبان‌شناسی صورت‌گرا انشعاب‌هایی پیدا می‌کند که دستورپیدایشی (Emergent grammar (EG) (هاپر، ۱۹۸۷) (Hopper)، دستور نقش و ارجاع (Role and Reference grammar (RRG) (فولی ون ویلین (Van Valin)، ۱۹۸۴) و مهمترین آن دستور نقش‌گرای نظام‌مند (Systemic Functional Grammar (SFG) (هلیدی و متیسن (Halliday & Mattisen)، ۲۰۰۴) و (۲۰۱۴) است. وجه اشتراک جملگی این نظریه‌ها باور داشتن به این اصل است که اساسی‌ترین وظیفه‌ی زبان

ایجاد ارتباط است و از این‌رو به حضور نقش ارتباطی، کاربردشناختی و گفتمانی به عنوان بخش‌های لاینفک دانش زبانی و نتیجتاً طرد تفکر استقلال و خودمختاری زبان تأکید می‌کند (دبیرمقدم، ۱۳۹۸: ۲۹-۳۸).

۳-۱- دستور نقش و ارجاع

دستور نقش و ارجاع به‌عنوان یکی از دستورهای نقش‌گرا، زبان را یک کنش ارتباطی در نظر می‌گیرد. به عبارتی، در دستور نقش و ارجاع زبان به‌عنوان نظامی از کنش‌های اجتماعی و ارتباطی مورد بررسی قرار می‌گیرد (ون ویلین و لپولا، ۱۹۹۷: ۱۳). در این دستور بین بازنمود معنایی (Semantic representation) و بازنمود نحوی (Syntactic representation) یک نگاشت مستقیم برقرار است و پیوند این دو توسط الگوریتم پیوندی (Linking algorithm) برقرار می‌شود. الگوریتم پیوندی مجموعه‌ای از قواعد است که میان بازنمودهای معنایی و نحوی ارتباط برقرار می‌کند. در واقع الگوریتم پیوندی تعامل میان بازنمایی نحوی و معنایی را از دید گوینده (معناشناسی به نحو) و شنونده (نحو به معناشناسی) توصیف می‌کند. عوامل کاربردشناختی می‌توانند بر هر مرحله از این فرایند تأثیر بگذارند. انگاره کلی دستور نقش و ارجاع به این صورت است:

شکل ۱: انگاره کلی دستور نقش و ارجاع (ون ویلین، ۲۰۰۸)

بازنمود نحوی بیانگر صورت ساختاری پاره‌گفتار است. بازنمود معنایی بیانگر معنای عبارات است و بازنمود ساختار اطلاعاتی با کارکرد ارتباطی آن در ارتباط است. این دستور برخلاف دستورهای صورت‌گرا غیراشتقاقی است، یعنی هیچ نوع صورت‌رو ساختی و زیرساختی در آن وجود ندارد. بخش‌های اصلی این نظریه عبارتند از: ساخت بند، ساخت معنایی، روابط دستوری، ساخت اطلاع و فرایند پیوند.

۳-۱-۱- ساخت بند

ساخت بند برپایه دو تقابل معنایی تعریف می‌شود: ۱. تقابل عناصر محمولی و غیرمحمولی ۲. تقابل گروه‌های اسمی و حرف‌اضافه‌ای که موضوع محمول هستند با آن دسته که غیرموضوع هستند. گروه‌های اسمی و

حرف‌افزاده‌ای که افزوده هستند، برای محمول موضوع تلقی نمی‌شوند و در بخش حاشیه‌ای قرار می‌گیرند. در این دستور برای تمام سازه‌های نحوی درون بند عناصر معنایی در نظر گرفته می‌شود:

جدول ۱: نگاشت واحدهای معنایی و نحوی در ساخت بند (ون ویلین، ۲۰۰۵)

واحد نحوی	عنصر/عناصر معنایی
هسته	محمول
موضوع مرکزی	موضوع در بازنمایی معنایی محمول
حاشیه	عناصر غیرموضوع
مرکز	محمول+موضوع‌ها
(مرکز+حاشیه) بند	غیرموضوع‌ها+موضوع‌ها+محمول

عناصری که در جدول آمده، عناصر همگانی ساخت لایه‌ای بند هستند. جایگاه پیش از مرکز و پس از مرکز جایگاهی برای سازه‌های پیش‌بینشده و کلمات پرسشی است که در جایگاه اولیه نیستند. این سازه‌ها خارج از مرکز اما درون بند هستند. گره هسته برای عناصری است که از نظر معنایی محمولی باشند. این معیار معنایی بین افعال محمولی و غیرمحمولی مثل افعال اسنادی تمایز ایجاد می‌کند.

۴- ارائه و تحلیل داده‌ها

برای پاسخ به پرسش پژوهش ابتدا جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز مشخص می‌شود و سپس با مقایسه آن با فارسی کلاسیک، روند دستوری‌شدگی پی‌بست‌ها از گذشته تا امروز تشریح می‌گردد.

۴-۱- جایگاه پی‌بست ضمیری در فارسی امروز

۴-۱-۱- گروه اسمی

در گروه اسمی، پی‌بست ضمیری هنگامی که به اسم متصل می‌شود، نقش اضافی یا ملکی را می‌رساند. در مثال‌های زیر جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در گروه اسمی مشخص می‌شود:

۱. لباس‌هاش رو هم پوشید لباس‌های قشنگش رو هم پوشید

اسم + پسوند جمع + کسره اضافه + صفت + پی‌بست ضمیری + را (و) + هم (م)

۲. قشنگ‌ترین‌هاش رو هم پوشید قشنگ‌تراش رو هم پوشید

صفت جانشین اسم + پسوند تفضیلی/عالی + پسوند جمع + پی‌بست ضمیری + را (و) + هم (م)

۱-۲-۴- گروه فعلی

۴-۱-۲-۱- افعال ساده

در افعال ساده زبان فارسی امکان حضور هم‌زمان پی‌بست فاعلی و مفعولی وجود دارد. حضور پی‌بست فاعلی (شناسه) اجباری است و حضور پی‌بست مفعولی به نوع فعل و حضور یا عدم حضور مفعول در جمله بستگی دارد. به این معنا که اگر فعل جمله گذرا به مفعول باشد و مفعول به صورت گروه اسمی مستقل در جایگاه مفعول ظاهر نشود، به صورت پی‌بست ضمیری به فعل جمله متصل می‌شود. به مثال‌های زیر توجه کنید:

۳. من علی رو بردم ؟ من علی رو بردمش من بردمش / بردمش

جملات بالا همه دارای فعل گذرا هستند. در مثال اول، فاعل و مفعول در جمله حضور دارد و فعل تنها با پی‌بست فاعلی آمده، چراکه حضور پی‌بست فاعلی اجباری است. در مثال دوم، فاعل و مفعول هم‌چنان حضور دارند و فعل علاوه بر پی‌بست فاعلی پی‌بست مفعولی را نیز پذیرفته‌است. در مثال سوم، گروه اسمی مفعول از جمله حذف شده و پی‌بست مفعولی، مفعول جمله را بازنمایی می‌کند. صورت سوم که هم همراه فاعل در ابتدای جمله و هم بدون آن نوشته شده، در زبان فارسی کاملاً معمول و مجاز است. در رابطه با ترتیب پی‌بست فاعلی و مفعولی، واضح است که در افعال ساده زبان فارسی، پی‌بست فاعلی بر پی‌بست مفعولی مقدم است. چنانچه فعل جمله سببی باشد، تکواژ (ان/ون) سببی بر هر دو مقدم خواهد بود.

۴. چرخاندمش / چرخوندمش می‌چرخانمش / می‌چرخونمش بچرخانمش / بچرخونمش

در مثال‌های بالا که به دو صورت نوشتاری و گفتاری آمده‌است، تکواژ سببی‌ساز بر پی‌بست فاعلی و مفعولی مقدم شده است. بنابراین توالی پی‌بست‌ها در افعال ساده فارسی به این صورت خواهد بود:

جدول ۲: توالی پی‌بست‌ها در افعال ساده سببی

فعل ساده سببی	
فعل گذشته	ستاک مضارع + تکواژ سببی‌ساز (ان/ون) + تکواژ ماضی‌ساز /d/ + پی‌بست فاعلی + پی‌بست مفعولی
فعل حال	تکواژ /mi/ یا /be/ + ستاک مضارع + تکواژ سببی‌ساز (ان/ون) + پی‌بست فاعلی + پی‌بست مفعولی

باید به این نکته نیز اشاره کرد که اگرچه پی‌بست فاعلی و مفعولی در گروه فعلی جایگاه مشخص و تعریف شده دارند و در حالت بی‌نشان، اگر فعل با یک پی‌بست همراه باشد، آن پی‌بست غالباً فاعلی است، اما در موارد معدودی که در پیکره مشاهده شد، گاهی پی‌بست مفعولی به تنهایی با فعل می‌آید که به دلیل شباهت ظاهری آن با پی‌بست فاعلی، تشخیص فاعلی و مفعولی بودن پی‌بست تنها از طریق بافت امکان‌پذیر است. به مثال زیر توجه کنید:

رسوندم خونه: مرا به خانه رساند

۵. برسونم خونه: مرا به خانه برسان

در ستون اول، فاعل دوم شخص مفرد و فعل امری است. در ستون دوم، فاعل سوم شخص مفرد و فعل گذشته است. پی‌بست ضمیری که به افعال متصل شده نیز مفعولی است.

۴-۲-۱- افعال مرکب

در افعال مرکب، پی‌بست مفعولی، می‌تواند هم با جزء فعلی و هم جزء غیرفعلی همراه شود. ماضی یا مضارع بودن فعل مرکب نیز تغییری در این وضعیت ایجاد نمی‌کند.

مضارع		ماضی		مصدر
صداش می‌زنم	صداش می‌زنه	صداش زدم	صداش زد	صدا زدن
صدا می‌زنمش	صدا می‌زنتش	صدا زدمش	صدا زدش	

در مثال‌های بالا که فعل مرکب یک مفعول در قالب پی‌بست ضمیری (ش) می‌گیرد، جایگاه این پی‌بست چه در زمان گذشته چه حال می‌تواند متغیر باشد، یعنی می‌تواند هم در کنار جزء فعلی و هم جزء غیرفعلی یا فعلی‌ار قرار بگیرد.

اگر در افعال مرکب، مفعولی که در قالب پی‌بست ضمیری ظاهر می‌شود، اول شخص باشد، امکان بالا به‌طور کامل وجود نخواهد داشت، یعنی پی‌بست ضمیری نمی‌تواند در همه موارد هم با جزء فعلی و هم جزء غیرفعلی همراه شود. در مثال‌های زیر می‌بینیم که افعال مرکب چنانچه یک پی‌بست ضمیری اول شخص مفرد داشته باشند، حضور پی‌بست در کنار جزء غیرفعلی مجاز است، اما همراهی آن با جزء فعلی اگرچه ممکن است، اما کاربرد آن می‌تواند باعث ابهام شود. دلیل آن این است که اگر پی‌بست مفعولی اول شخص مفرد کنار جزء فعلی قرار گیرد، ممکن است برای گویشور خلط معنایی و ابهام پیش آید و پی‌بست مفعولی را پی‌بست فاعلی و در واقع شناسه فعلی قلمداد کند. بنابراین آن چه حضور پی‌بست ضمیری اول شخص مفرد در نقش مفعولی را با جزء فعلی برای گویشور زبان دشوار می‌کند، می‌تواند اصل انسداد (Blocking) باشد. اما اگر پی‌بست ضمیری دوم شخص مفرد در نقش مفعول ظاهر شود، می‌تواند هم با جزء فعلی و هم غیرفعلی بیاید، چراکه شناسه فاعلی در دوم شخص مفرد (ی) است و نمی‌تواند با (ت) دچار خلط معنایی شود. به عبارت دیگر عامل انسداد وجود نخواهد داشت.

مضارع		ماضی		مصدر
صدات می‌زنه	صدام می‌زنه	صدات زد	صدام زد	صدا زدن
؟صدا می‌زنتت	*صدای می‌زنتم	صدا زدت	*صدای زدم	

ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که اگر پی‌بست مفعولی اول شخص مفرد با جزء فعلی به‌کار رود، برای تمایز برقرار کردن با پی‌بست فاعلی جایگاه تکیه در آن‌ها متفاوت خواهد بود. به نظر می‌رسد در

پی‌بست فاعلی اول شخص تکیه روی هجای اول بخش دوم است، اما چنان‌چه پی‌بست مفعولی به کار رود، برای ایجاد تمایز از پی‌بست فاعلی، تکیه روی هجای آخر بخش دوم فعل به کار می‌رود. البته این نکته را نباید فراموش کرد که آمدن پی‌بست مفعولی اول شخص مفرد با جزء فعلی غریب می‌نماید، ضمن این‌که حتی این امکان درباره اکثر افعال مرکب وجود ندارد. باتوجه به آن‌چه گفته شد، جایگاه پی‌بست در افعال مرکب را می‌توان این‌گونه نشان داد:

فعل مرکب
جزء غیرفعلی + (پی‌بست مفعولی) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی)

لازم به ذکر است که اگرچه مفعول غیرمستقیم یا متمم عموماً در قالب گروه حرف اضافه‌ای در جمله ظاهر می‌شود، اما می‌تواند در فعل نیز کدگذاری شود. این اتفاق زمانی می‌افتد که مفعول به صورت گروه اسمی مستقل در جمله بازنمایی شود. به این مثال که از پیکره استخراج شده توجه کنید:

ع. منو کشوندی اینجا که رفیقتو نشونم بدی؟

گروه اسمی مفعول	پی‌بست اضافی	پس‌اضافه (را)	جزء غیرفعلی فعل مرکب	پی‌بست متممی	جزء فعلی فعل مرکب	پی‌بست فاعلی
رفیق	ت	رو(-)	نشون	م	بد	سی

در جمله بالا، مفعول مستقیم با پس‌اضافه را (-) در جمله آمده است. فعل جمله با دو پی‌بست همراه است. پی‌بست فاعلی دوم شخص مفرد و پی‌بست متممی. پیش‌تر گفتیم که پی‌بست مفعولی در افعال مرکب در حالت بی‌نشان به جزء غیرفعلی متصل می‌شود. اگر فعل ما در جمله گذرا به مفعول و متمم باشد و متمم در قالب پی‌بست در گروه فعلی کدگذاری شود، مفعول مستقیم در قالب گروه اسمی مستقل در جمله بازنمایی می‌شود. نکته جالب اینجاست که حتی در زمانی که متمم در قالب پی‌بست به جزء غیرفعلی فعل مرکب یعنی جایگاهی که پیش‌تر به عنوان محل حضور پی‌بست مفعولی معرفی کردیم اشغال شده، هم‌چنان مفعول جمله می‌تواند به صورت پی‌بست در فعل بازنمای شود، با این تفاوت که پی‌بست مفعولی این بار در جایگاه پس از پی‌بست فاعلی و به جزء فعلی متصل می‌شود:

۷. منو کشوندی اینجا که نشونم بدیش؟

در جمله بالا گروه اسمی مفعول حذف شده است، پس مفعول جمله باید به شکلی دیگر بازنمایی شود. راه چاره استفاده از پی‌بست مفعولی است، اما جایگاه بی‌نشان پی‌بست مفعولی پیش‌تر توسط پی‌بست متممی اشغال شده است. بنابراین پی‌بست مفعولی در جایگاه نشان‌دار خود در گروه فعلی، یعنی جزء فعلی فعل مرکب قرار می‌گیرد و البته همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، پی‌بست فاعلی بر پی‌بست مفعولی مقدم است.

فعل مرکب
جزء غیرفعلی + (پی‌بست متممی) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی)

۴-۳-۱- افعال مرکب انضمامی

در افعال مرکب انضمامی که جزء غیرفعلی در واقع مفعول فعل اصلی است و در گذر زمان به فعل منضم شده است، پی‌بست ضمیری دیگر نقش مفعول ندارد، چراکه مفعول همان جزء غیرفعلی است. در این افعال پی‌بست نقش اضافی و ملکی را ایفا می‌کند و تنها جایگاه آن پس از جزء غیرفعلی است و امکان اتصال به جزء فعلی را ندارد. جالب اینجاست که پس از اتصال پی‌بست به جزء غیرفعلی پس‌اضافه (را) ظاهر می‌شود و عدم حضور آن فعل را غیردستوری می‌کند. مسئله دیگر آن که، می‌توان در افعال مرکب انضمامی، جزء غیرفعلی را جمع بست که در این صورت، پی‌بست ضمیری بعد از پسوند جمع می‌آید. به مثال‌های زیر توجه کنید:

غذا خوردن	غذاشو خورد	* غذا خوردش	غذاشو می‌خوره	* غذا می‌خورش
	غذاهاشو خورد	* غذاهاش خورد	غذاهاشو می‌خوره	* غذاهاش می‌خوره

بنابراین جایگاه پی‌بست ضمیری اضافی در افعال مرکب انضمامی را می‌توان به این صورت نشان داد:

فعل مرکب انضمامی
جزء غیرفعلی + (پس‌وند جمع) + پی‌بست ضمیری اضافی + (رو، و) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی

۴-۲-۱- ساخت غیرشخصی

در ساخت‌های غیرشخصی همواره پی‌بست ضمیری که نقش معنایی تجربه‌گر را ایفا می‌کند به جزء غیرفعلی متصل می‌شود و امکان اتصال به جزء فعلی را ندارد، چراکه ساخت غیرشخصی یک ساخت قالبی است که در آن فعل همواره به صورت سوم‌شخص مفرد می‌آید. بنابراین می‌توان پی‌بست ضمیری را ملاک تشخیص ساخت غیرشخصی قرار داد. به این معنا که اگر پی‌بست به جزء فعلی متصل شد، آن ساخت یک ساخت غیرشخصی نیست. به مثال‌های زیر توجه کنید:

حیف آمدن	حیفش اومد - حیفم اومد	حیفش میاد - حیفم میاد
	* حیف اومدش - حیف اومدم	* حیف میادش - حیف میادم

ساخت غیرشخصی
جزء غیرفعلی + پی‌بست ضمیری فاعلی + جزء فعلی (سوم‌شخص مفرد)

۴-۵-۲-۱- عبارات فعلی

عبارت فعلی، فعلی است که از چند جزء جدای از هم تشکیل می‌شود و معنی واحدِ یک فعل را می‌رساند. به عبارت دیگر، عبارتی است که معنی و کارکرد فعل را با خود دارد و گونه‌ای فعل است و چون از چند جزء تشکیل شده، آن را عبارت فعلی نامیده‌اند. عبارت فعلی دست کم سه جزء دارد و اغلب از یک حرف اضافه، یک اسم و یک فعل درست شده است؛ مثلاً از پای افتادن، در میان گذاشتن، به فراموشی سپردن. در این عبارات «از، در، به» حرف اضافه، کلمه بعد اسم و در آخر یک فعل داریم. گاهی عبارت فعلی، بیش از سه جزء دارد، مانند: دست به کاری زدن، دست از جان شستن، از سر خود واگردن (مهرآوران، ۱۳۸۸).

نوع برخورد پی‌بست‌های ضمیری با عبارات فعلی همچون افعال ساده است. به این صورت که پی‌بست‌های فاعلی یا شناسه تنها به فعل اصلی متصل می‌شوند و اتصال آن به اجزای دیگر عبارت یعنی حرف اضافه یا اسم غیرممکن است. افعال ناگذر نیازی به مفعول مستقیم یا غیرمستقیم ندارد. پی‌بست‌های مفعولی در عبارات فعلی گذارا همراه فعل اصلی و پس از پی‌بست فاعلی می‌آیند، اما در برخی از موارد این پی‌بست‌های مفعولی می‌توانند با جز اسمی عبارت هم بیایند. به مثال‌های زیر توجه کنید:

مصدر	ماضی	مضارع
به هوش آمدن / آوردن	به هوش آمدم / اومدم * به هوشش آوردم / به هوش آوردمش	به هوش می‌آیم / میام به هوشش میارم / به هوش میارمش

مصدر	ماضی	مضارع
به یاد افتادن	به یادش افتادم * به یاد افتادمش	به یادش می‌فتم * به یادش افتادم

مثال دوم پی‌بست ضمیری در نقش ملکی یا اضافی می‌پذیرد. چنانچه عبارت فعلی پی‌بست ملکی یا اضافی داشته باشد، این پی‌بست با جزء اسمی عبارت می‌آید و اتصال آن به جزء فعلی غیرممکن است. همین نکته تفاوت جایگاه پی‌بست مفعولی با ملکی را مشخص می‌کند.

عبارات فعلی
حرف اضافه + اسم (پی‌بست مفعولی) + فعل + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی)
حرف اضافه + اسم + پی‌بست اضافی با ملکی + فعل + پی‌بست فاعلی

۴-۲- نگاهی تاریخی به پی‌بست ضمیری

پی‌بست‌های ضمیری یا ضمائر شخصی متصل عناصری وابسته‌اند که نقش‌های فاعل، مفعول، متمم و مضاف‌الیه را در جمله می‌پذیرند. این عناصر در فارسی امروز در نقش فاعلی، مفعولی و متممی عموماً به فعل و در حالت مضاف‌الیه به اسم متصل می‌شوند (مدرس خیابانی، ۱۳۸۸: ۴۳-۴۴).

در جدول زیر میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری در نقش‌های مختلف نشان داده می‌شود:

جدول ۳: میزبان‌های پی‌بست ضمیری فاعلی

ردیف	میزبان	فارسی امروزی	فارسی کلاسیک
۱.	حرف ربط: اگر، گر	اگر می‌خواهی که...	گرت هواست که معشوق نگسلد پیمان / نگاه دار سر رشته تا نگه دارد (دیوان حافظ: ۸۳)
۲.	قید مقدار: هرچه، چه، همه چیز، هیچ	هرچه آرزو داری هیچ از ما یاد می‌کنی؟ از خوبرویی همه چیز داری؟	جهان افروز را ده نامه از دست / وزو درخواه هرچت آرزو هست هیچت از ما یاد می‌آید؟ (گلستان: ۲۴۵) همه چیزیت هست از خوبرویی / ز شیرین پیکری و نغزگویی (نظامی: ۱۶۷)
۳.	اسم	باور ندارم	باورم نیست ز بدعه‌دی ایام هنوز / قصه غصه که در دولت یار آخر شد (دیوان حافظ: ۱۱۲)
۴.	افعال وجهی: باید، شاید	اگر... می‌خواهی	اگر جاده‌ای بایدت مستقیم / ره پارسایان امید است و بیم (بوستان: ۴۲)
۵.	ضمیر منفصل	یاری جز من داری با من کار داری	ترا من یار و آنگه جز منت یار / ترا من کار و آنگه با منت کار (نظامی: ۱۹۹)
۶.	فعل تام	نمی‌خواستم که او دل‌آزرده شود	صاحب مسجد... نمی‌خواستمش که دل‌آزرده شود (گلستان: ۳۱۰)
۷.	فعل اسنادی	برقع ندارند	ز برقع نیستشان بر روی‌بندی / که نارد چشم‌زخم آنجا گزندی (نظامی: ۳۴)
۸.	عدد	ده‌هزار خوب‌رو دارد	شنیدم ده‌هزارش خوب‌رویند / همه شکرلب و زنجیرمویند (نظامی: ۷۷)
۹.	ساخت غیرشخصی	عصبانی می‌شد خوشش آمد	خشمش می‌آمد و در حال سود نمی‌داشت (تاریخ بی‌هقی) پسند آمدش حسن گفتار مرد / به نزد خودش خواند و اکرام کرد (بوستان: ۴۶)

جدول بالا نشان می‌دهد پی‌بست‌های ضمیری در نقش فاعل به میزبان‌های متنوعی همچون اسم، فعل ساده، فعل مرکب، فعل اسنادی، افعال وجهی، حرف ربط، قید مقدار، عدد و ضمیر جدا می‌پیوستند. در فارسی امروز اکثر این کلمات دیگر میزبان پی‌بست ضمیری در نقش فاعل قرار نمی‌گیرند. یک نکته مهم در رابطه با پی‌بست‌های فاعلی ساختی است که در آن ظاهر می‌شدند. در جدول بالا در مثال‌های ۱، ۲، ۳، ۸ فعل جمله اسنادی است، حتی در مثال ۵ هم فعل جمله اسنادی محذوف می‌باشد. در تمام این مثال‌ها پی‌بست ضمیری فاعلی با فعل اسنادی ظاهر شده است. بنابراین با یک ساخت سروکار داریم که در آن پی‌بست ضمیری فاعلی همراه با فعل اسنادی می‌آید. این ساخت را می‌توان به این صورت نشان داد:

میزبان + پی‌بست ضمیری فاعلی + فعل اسنادی

مثال ۷ نشان می‌دهد که فعل اسنادی هم می‌تواند میزبان پی‌بست فاعلی باشد، اما در این ساخت معمولاً پی‌بست سازه‌ای دیگر را به عنوان میزبان انتخاب می‌کند. با نگاه به معادل‌های امروزی جملات بالا مشخص می‌شود که این ساخت در فارسی امروز منسوخ و فعل (داشتن) جایگزین فعل اسنادی شده است. با تبدیل فعل اسنادی به فعل تام در فارسی امروز، پی‌بست فاعلی جای خود را به شناسه می‌دهد و شناسه همیشه به فعل جمله متصل می‌شود. در این مورد خاص پی‌بست‌های ضمیری فاعلی با تغییر فعل جمله از پی‌بست فاعلی به شناسه تبدیل شده‌اند. این امر سبب محدود شدن میزبان‌های پی‌بست به فعل می‌شود. در ساخت پیشین پی‌بست ضمیری فاعلی می‌توانست سازه‌های متنوعی همچون اسم، قید، فعل وجهی، ضمیر منفصل و... را به عنوان میزبان بپذیرد، اما در فارسی امروز شناسه تنها به فعل جمله می‌چسبد. ضمن این که ساخت بالا در فارسی امروز دیگر کاربرد ندارد.

جدول ۴: میزبان‌های پی‌بست ضمیری مفعولی

ردیف	میزبان	جایگاه	مثال
۱.	حرف ربط: که	اگر خدا بخواهد که ما را یاری کند/ به ما کمک کند	چون خدا خواهد کمان یاری کند/ میلان را جانب زاری کند (مثنوی، دفتر اول)
۲.	قید مقدار: هرچه	هرچه از خود دورتر می‌کند	همی هرچت کند از خویش دور / می تو آن بود نه آب انگور (الهی‌نامه عطار: ۳۴۲)
۳.	قید	اول باید او را با صد امید خواند/ اول باید با صد امید خواندش گاهی او را می‌زند/ گاهی می‌زندش	نخستش خواند باید با صد امید / زرافشانی بر او کردن چو خورشید (نظامی: ۱۳۶) گهش می‌زند تا شود دردناک/ گهی می‌کند آتش از دیده پاک (بوستان: ۴۵)
۴.	اسم	با جهودان من رو به کار گل داشتند/ به کار گل داشتندم	در خندق طرابلس با جهودانم به کار گل داشتند (گلستان، ۱۳۸۶: ۲۵۸)

			جهان خرم شد از نقش نگینش / فروخواند آفرینش آفرینش (نظامی: ۱۰۳)
۵.	صفت	از بند گران خلاص کردند که یک نام زشت آن را پایمال کند/ یک نام زشت پایمالش کند	از بند گران خلاص کردند (گلستان، ۱۳۸۶: ۲۰۹) بسا نام نیکوی پنجاه سال / که یک نام زشتش کند پایمال (بوستان: ۵۱)
۶.	ضمیر منفصل	که خسرو او را از من فروتر نشانند / که خسرو از من فروتر نشانندش	من آن ساعت انگاشتم دشمنش / که خسرو فروتر نشانند از منش (بوستان: ۴۹)
۷.	ضمیر انعکاسی	مگر به چشم خودم ندیدمت او را نزد خود خواند / خواندش	ز خصمت همانا که نشنیده‌ام / نه آخر به چشم خودت دیده‌ام (بوستان: ۴۹) پسند آمدش حسن گفتار مرد / به نزد خودش خواند و اکرام کرد (بوستان: ۴۶)
۸.	فعل	او را نشانده‌اند او را بسیار ثنا گفت	به جای بنشانده‌اندش و نیکو می‌دارند؟ (تاریخ بیهقی) طاهر ثنای بسیار گفتش (تاریخ بیهقی)
۹.	فعل مرکب	اندک اندک او را بیدار کرد / بیدار کردش سعدی چگونه تو را وصف کند / وصف کند	به لطف اندک‌اندک بیدار کردش (گلستان: ۳۳۴) چه وصف کند سعدی ناتمام / علیک‌الصلوه ای نبی السلام (بوستان: ۳۷)
۱۰.	مصدر	به نعمت نباید او را پرورد / پروردش	به نعمت نایست پروردنش / چو خواهی به بیداد خون خوردنش (بوستان: ۴۹)

پی‌بست‌های ضمیری در نقش مفعول مستقیم به میزبان‌های متنوعی چون اسم، صفت، قید، ضمیر منفصل، ضمیر انعکاسی، فعل ساده و مرکب، مصدر و حرف ربط (که) متصل می‌شدند. در فارسی امروز پی‌بست‌های مفعولی دیگر از صفت، حرف ربط، ضمیر منفصل، قید و مصدر به‌عنوان میزبان استفاده نمی‌کنند. معادل امروزی جملات ادبی بالا نشان می‌دهد که در فارسی امروز دو گرایش عمده برای نمایش مفعول در جمله وجود دارد: نمایش مفعول به‌صورت ضمیر منفصل همراه با نشانه (را) و نمایش مفعول در قالب پی‌بست ضمیری که در این حالت عموماً فعل اصلی را به‌عنوان میزبان انتخاب می‌کند. در افعال مرکب، پی‌بست‌های مفعولی هم به جزء فعلی و هم جزء غیرفعلی متصل می‌شوند و انتخاب جایگاه در فعل مرکب بیش‌تر به بافت کلام بستگی دارد. در بافت رسمی و نوشتاری معمولاً پی‌بست مفعولی به جزء غیرفعلی و در بافت گفتاری و غیررسمی عموماً به جزء فعلی متصل می‌شود.

جدول بالا نشان می‌دهد در فارسی امروز پی‌بست‌های ضمیری مفعولی تنوع میزبان گذشته را ندارند و جایگاه حضور آن‌ها در جمله نیز به فعل اصلی محدود شده است.

جدول ۵: میزبان‌های پی‌بست ضمیری متممی

ردیف	میزبان	جایگاه امروزی	مثال
۱.	حرف ربط: که	که خون ما برای تو/برایت حلال‌تر از شیر مادر است	ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفته‌ای / کت خون ما حلال‌تر از شیر مادر است (دیوان حافظ: ۲۸)
۲.	آن‌چه، هر آنچه	نصیب ما را از آنچه خدا به تو/بِهت داد/ خدا داد هر آنچه درباره ایران از تو/ازت بپرسم بگو	خداوندت بسی برگ و نوا داد / نصیب ما بده ز آنچه خدا داد(بلبل‌نامه عطار) از ایران هرآنچه بپرسم بگوی / متاب از ره راستی هیچ روی (شاهنامه فردوسی، ۲: ۱۵۸)
۳.	صفت اشاره: این	به تو/بِهت بگویم	بر اینت بگویم حدیثی درست / اگر گوش با بنده داری نخست (بوستان: ۴۹)
۴.	اسم	تا صد دینار به تو/بِهت ببخشم به او/بِهش زر داد	بگیر این هر دو را تا صد دینار ببخشم (گلستان: ۲۲۸) زرش داد و گوهر به شکر قدم / پرسیدش از گوهر و زادبوم (بوستان: ۴۶)
۵.	فعل	یکی به او/بِهش گفت	یکی گفتش: ای مرد راه خدای / بدین ره که رفتی مرا ره نمای (بوستان: ۴۱)
۶.	فعل مرکب	نصیحت برای کسی سودمند می‌آید که از گفتار سعدی خوشش بیاد به او/بِهش پاسخ داد	نصیحت کسی سودمند آیدش / که گفتار سعدی پسند آیدش (بوستان: ۴۱) نهاد از شرمناکی دست بر رخ / سیاسش برد و بازش داد پاسخ (نظامی: ۶۹)
۷.	قید	تو هم به او/بِهش دشنام بده	هزاران پرده بستم راست بر کار / هنوزم پرده کج می‌دهد یار (نظامی: ۱۲۲) تو نیزش دشنام ما در ده (گلستان: ۲۲۷)
۸.	صفت	جوابی دلپسند به او/بِهش داد	جوابی دل‌پسندش داد چون در / که چون پرسیدی از حال تفکر (نظامی: ۲۴۲)
۹.	نه چندان	آن اندازه خزانه به او/بِهش پیش کش نکرد که...	نه چندان خزینه پیش کش کرد / که بتوان در حسابش دست‌خوش کرد (نظامی: ۷۶)

جدول بالا نشان می‌دهد که پی‌بست‌های ضمیری در نقش مفعول غیرمستقیم یا متمم در فارسی قدیم میزبان‌های متنوعی همچون اسم، قید، صفت، صفت اشاره، فعل ساده و مرکب را می‌پذیرد. معادل‌های امروزی جملات بالا نشان می‌دهد که در فارسی امروز پی‌بست‌های متممی عموماً همراه با حرف اضافه می‌آیند و آن را به‌عنوان میزبان می‌پذیرند. در حالت بی‌نشان عموماً پی‌بست ضمیری مفعولی از فعل جمله

به‌عنوان میزبان استفاده می‌کند، اما در حالت نشاندار گاهی در افعال مرکب پی‌بست‌های متممی به جزء غیرفعلی متصل می‌شوند:

۸. نشونش دادم / بهش نشون دادم

داده‌های به‌دست آمده از پی‌بست‌های متممی نیز حاکی از آن است که تنوع میزبان‌های پی‌بست‌ها و جایگاه حضور آن‌ها در جمله در فارسی امروز محدودتر شده است.

جدول ۶: میزبان‌های پی‌بست ضمیری اضافی

ردیف	میزبان	جایگاه	مثال
۱.	اسم	دلش سوخت خدا یاورش می‌شود	فرآشی که... در لشکرگاه می‌گردید، چشمش بر عمرولیث افتاد، دلش بسوخت (تاریخ بیهقی) چو حاکم به فرمان داور بود/ خدایش نگهبان و یاور بود (بوستان: ۴۱)
۲.	صفت	از هر نوع علمی در نفس پاکش بود از زیبایی اندامم بلورین بود	عرب دیده و ترک و تاجیک و روم/ ز هر جنس در نفس پاکش علوم (بوستان: ۴۶) مرا همچنین چهره گلپام بود/ بلورینم از خوبی اندام بود (بوستان: ۵۰)
۳.	حرف اضافه/ دو حرف اضافه برای یک متمم	آنچه پشت سرت گفتم، دشمنان جلویت می‌گویند بالای سرت	شه‌نشاہ گفت: آنچه گفتم برت/ بگویند خصمان به روی اندرت (بوستان: ۴۸) تو کی بشنوی ناله دادخواه/ به کیوان برت کله خوابگاه؟ (بوستان: ۵۳)
۴.	ضمیر انعکاسی		
۵.	فعل	دستش را گرفت	گرفتش دست و یک سو برد از آن پیش / حکایت کرد با او قصه خویش (نظامی: ۲۱۰)
۶.	فعل وجهی: باید	نامت باید نیکو باشد	نکو بایدت نام و نیکو قبول / نکودار بازارگان و رسول (بوستان: ۴۴)
۷.	فعل دعایی	دل نغزوده‌ات بدون او بخوابد/ همان‌طور که از دیده‌ات رفت از دلت برود	دل نغزوده بی او بغنوادت/ چنان کز دیده رفت از دل روادت (نظامی: ۱۵۹)
۸.	پس، پیش	هر کسی که پس از او به یادگار نماند / درخت وجودش بارو نشد	هر آن کو نماند از پیش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار (بوستان: ۴۵)
۹.	هم	هم گل در حسابش افتاد هم خار	چو شیرین را خبر دادند از این کار/ همش گل در حساب افتاد همش خار (نظامی: ۱۵۷)

جدول بالا نشان می‌دهد پی‌بست‌های ضمیری در نقش اضافی به میزبان‌های متنوعی همچون اسم، صفت، قید، فعل ساده، فعل وجهی و فعل دعایی متصل می‌شدند. معادل امروزی جملات بالا نشان می‌دهد در فارسی امروز پی‌بست‌های ضمیری اضافی تنها اسامی را به‌عنوان میزبان می‌پذیرند. این اسم می‌تواند اولین اسم در ترکیب اضافی یعنی مضاف باشد و یا اسم دوم و سوم در جایگاه مضاف‌الیه که پی‌بست ضمیری را به‌عنوان مضاف‌الیه بعدی می‌پذیرد. پس پی‌بست‌های ضمیری در نقش اضافی هم در فارسی امروز با محدودیت میزبان مواجه شده‌اند.

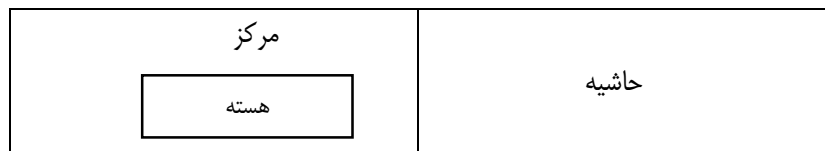
۴-۳- دستوری‌شدگی با نظر بر دستور نقش و ارجاع

دستور نقش و ارجاع به‌عنوان یک دستور نقش‌گرا، در تلاش برای پاسخ به این سوال شکل گرفت که چگونه می‌توان تعامل میان نحو، معناشناسی و کاربردشناسی را به بهترین شکل در دستور نشان داد. این دستور قائل به سه بازنمود نحوی، معنایی و گفتمان- کاربردشناسی است. بازنمود نحوی برای توصیف ساختار نحوی جملات، بازنمود معنایی برای نشان دادن جنبه‌های معنایی و بازنمود گفتمان- کاربردشناسی به کارکرد ارتباطی پاره‌گفتار توجه دارد. بازنمود نحوی و معنایی به کمک مجموعه‌ای از قواعد به نام الگوریتم پیوندی به هم پیوند می‌یابند که عوامل گفتمانی و کاربردشناختی در آن ایفای نقش می‌کنند.

در دستور نقش و ارجاع، ساخت نحوی شامل ساخت بند، گروه‌های حرف‌اضافه‌ای و گروه‌های اسمی است. دو جنبه اساسی از ساختار بند در این نظریه وجود دارد: ساختار رابطه‌ای (relational structure) که به روابط میان محمول و موضوع‌های آن، اعم از این که این روابط نحوی، معنایی، کاربردشناختی و یا تلفیقی از هر سه باشند و ساختار غیررابطه‌ای (non-relational structure) که مربوط به ساخت سلسله‌مراتبی گروه‌ها، بندها و جملات است. ساختار غیررابطه‌ای در این نظریه (ساختار لایه‌ای بند Layered structure of the clause) نامیده می‌شود. این ساختار بر پایه دو تقابل اساسی شکل می‌گیرد: ۱. تقابل بین محمول و عناصر غیرمحمول؛ ۲. تقابل بین موضوع و غیرموضوع در درون عناصر غیرمحمول. در دستور نقش و ارجاع واحدهای اصلی در بند هسته، مرکز و حاشیه هستند. هسته حاوی محمول یا همان فعل جمله است. مرکز حاوی هسته و موضوع‌های آن و حاشیه شامل عناصر غیرموضوع مثل قیده‌ها و گروه‌های حرف‌اضافه‌ای زمان و مکان می‌باشند (پیمان، ۱۳۹۴: ۴۵-۴۷). این دو تقابل را می‌توان به این صورت نشان داد:

غیرموضوع‌ها	محمول + موضوع‌ها
-------------	------------------

تقابل میان محمول، موضوع و غیرموضوع

تقابل میان هسته، مرکز و حاشیه در درون بند

دستور نقش و ارجاع به این سبب انتخاب شد که به اعتقاد نگارنده می‌توان به کمک مفاهیم مطرح‌شده در این نظریه تغییرات پی‌بست‌های ضمیری از گذشته تا به امروز را به خوبی تحلیل کرد. ضمن این‌که در این رویکرد عوامل گفتمانی و کاربردشناختی در بازنمایی نحوی و شکل‌گیری ساخت دستوری نقش دارند. باتوجه به داده‌ها و توضیحاتی که پیش‌تر درباره پی‌بست‌های ضمیری ارائه شد، در این بخش تلاش می‌شود روند دستوری‌شدگی پی‌بست‌ها با استفاده از نظریه نقش و ارجاع و مفاهیم مطرح در آن شرح داده شود. برای این منظور، ابتدا به‌طور خلاصه به نتایجی که از داده‌های مستخرج از متون کلاسیک و مقایسه آن با فارسی امروز آمد اشاره می‌شود:

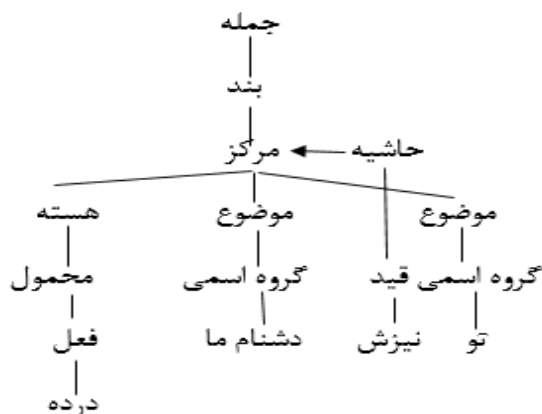
(۱) تنوع میزبان‌های پی‌بست‌ها در فارسی قدیم به‌ویژه زبان شعر نسبت به فارسی امروز بیش‌تر بوده است. در واقع، پی‌بست‌های ضمیری از نظر اتصال به پایه با محدودیت مواجه نبودند. بنابر شواهد، این میزبان‌ها شامل: حروف ربط چون: که، گر و اگر، حروف اضافه، اسم، ضمیر شخصی منفصل، آنچه، هرچه، چه، قید، فعل و جزء غیرفعلی فعل مرکب است. در فارسی امروز تنوع میزبان‌های واژه‌بست‌ها کمرنگ‌تر شده است و حروف ربط، ضمائر شخصی، قیده‌ها دیگر به‌عنوان میزبان، پایه‌ای برای اتصال پی‌بست‌های ضمیری نیستند.

(۲) جایگاه‌های حضور پی‌بست‌ها در فارسی قدیم بسیار متنوع‌تر بوده است. در بخش‌های قبل نشان دادیم که پی‌بست‌های فاعلی در فارسی امروز عموماً در قالب شناسه به فعل جمله متصل می‌شود. پی‌بست‌های مفعولی عموماً به فعل، پی‌بست‌های متممی به حروف اضافه (در حالت نشاندار به فعل) و پی‌بست‌های اضافی به اسم متصل می‌شوند. بنابراین علاوه بر محدود شدن میزبان‌های پی‌بست‌ها، جایگاه حضور آن‌ها در جمله نیز محدود شده است.

مقایسه میزبان‌های متنوع پی‌بست‌ها در فارسی قدیم با فارسی امروز نشان می‌دهد پی‌بست‌های ضمیری از حاشیه به مرکز گرایش پیدا کرده‌اند. در دستور نقش و ارجاع حاشیه مربوط به قیده‌ها و عناصر زمان و مکان است. در متون گذشته می‌بینیم که قیدهایی همچون گه، نخست، نیز، هنوز، هم و ... میزبان پی‌بست ضمیری قرار گرفته‌اند که در فارسی امروز میزبان این پی‌بست‌ها تغییر کرده است. برای روشن‌تر شدن موضوع یکی از جملات بالا تکرار می‌شود:

۹. تو نیزش دشنام ما در ده (گلستان: ۲۲۷)

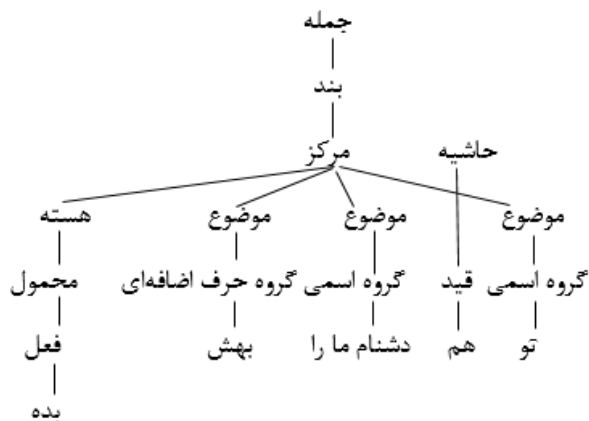
در این جمله پی‌بست ضمیری به قید متصل شده‌است. حال برای نشان دادن جایگاه پی‌بست در جمله، نمودار آن برپایه دستور نقش و ارجاع ترسیم می‌شود:

شکل ۲: جایگاه پی‌بست اضافی در فارسی کلاسیک

باید به این نکته اشاره کرد که دستور نقش و ارجاع همچون دیگر دستورهای نقش‌گرا قائل به حرکت نیست، زیرا اساساً بحث ژرف‌ساخت و روساخت در آن مطرح نیست. بنابراین، در این دستور اگر پی‌بست ضمیری به قید متصل شده، جایگاه آن در حاشیه است و حضور آن در حاشیه حاصل حرکت نیست. حال برای روشن شدن تغییر جایگاه پی‌بست ضمیری از حاشیه به مرکز صورت امروزی جمله بالا در نمودار درختی نمایش داده می‌شود:

۱۰. تو هم دشنام ما رو به او/بهش بده

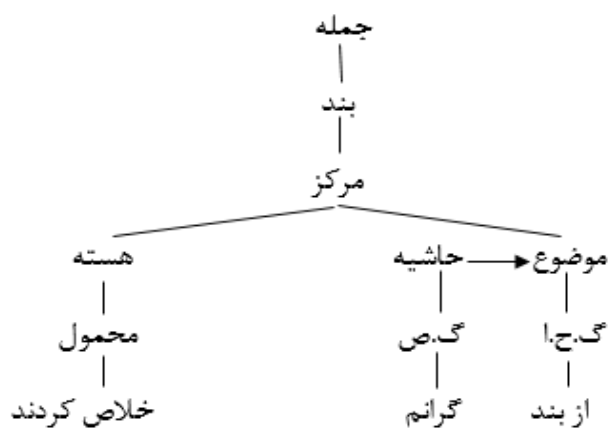

شکل ۳: جایگاه پی‌بست اضافی در فارسی امروز

در نمودار بالا می‌بینیم که در فارسی امروز پی‌بست ضمیری که در فارسی قدیم در حاشیه بوده در جایگاه موضوع یعنی جایگاه مرکز قرار گرفته است.

مورد دیگر، اتصال پی‌بست‌های ضمیری در نقش مفعول، متمم و مضاف‌الیه به صفت به‌عنوان میزبان است که در فارسی امروز تنها اتصال پی‌بست ضمیری اضافی به صفت باقی مانده‌است و پی‌بست مفعولی و متممی دیگر صفت را به‌عنوان میزبان نمی‌پذیرند. دستور نقش و ارجاع قائل به گروه صفتی نیست و صفت را در ساختار جمله در حاشیه قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، در این دستور صفت یک موضوع محسوب نمی‌شود. بنابراین در این مورد هم گرایش پی‌بست ضمیری از حاشیه به مرکز دیده می‌شود. برای روشن‌تر شدن تر موضوع یک مورد از اتصال پی‌بست مفعولی به صفت و صورت امروزی به کمک نمودار درختی نمایش داده می‌شود:

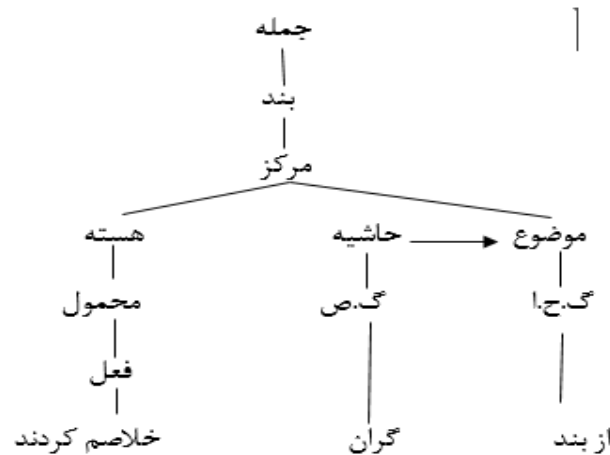
۱۱. از بند گرانم خلاص کردند.

شکل ۴: جایگاه پی‌بست مفعولی در فارسی کلاسیک

در فارسی امروز پی‌بست ضمیری مفعولی به جزء غیرفعلی فعل مرکب متصل می‌شود:

۱۱. از بند گران خلاصم کردند.

شکل ۵: جایگاه پی‌بست مفعولی در فارسی امروز

همان‌طور که از نمودار بالا پیداست، بنابر دستور نقش و ارجاع، پی‌بست ضمیری مفعولی در فارسی امروز از جایگاه حاشیه به هسته گرایش پیدا کرده است. ذکر یک نکته در این‌جا ضروری به‌نظر می‌رسد. منظور از در حاشیه بودن پی‌بست‌های ضمیری، بی‌اهمیت یا افزوده بودن آن‌ها نیست، چراکه در تمام موارد بالا این پی‌بست‌ها به‌عنوان موضوع‌های فعل در جمله نقش‌آفرینی کردند. منظور از در حاشیه بودن این است که مقایسه جایگاه و میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری از گذشته تا به امروز حاکی از آن است که در فارسی امروز پی‌بست‌ها به اتصال به عناصر مرکزی (شامل موضوع‌ها و هسته) بیش از عناصر حاشیه‌ای گرایش دارند.

ساخت دیگری که گرایش پی‌بست‌های ضمیری به مرکز و هسته را تأیید می‌کند کاربرد پی‌بست‌های فاعلی در فارسی قدیم است. در نگاه تاریخی به پی‌بست‌های فاعلی دیدیم که در جملات اسنادی این پی‌بست‌ها به‌جای اتصال به فعل به‌عنوان شناسه، دیگر اجزای جمله را به‌عنوان میزبان می‌پذیرند. این ساخت نسبتاً شایع در فارسی قدیم که جزء اصلی آن فعل اسنادی بوده، در فارسی امروز منسوخ گشته و به جای افعال اسنادی، عموماً فعل (داشتن) جایگزین شده است. به دنبال تغییر فعل جایگاه پی‌بست فاعلی نیز تغییر کرده و به‌عنوان شناسه به فعل اصلی متصل می‌شود.

۱۳. شنیدم ده‌هزارش خوب‌رویند

در جمله بالا که فعل جمله اسنادی است، پی‌بست فاعلی از عدد به‌عنوان میزبان استفاده کرده است. صورت امروزی جمله بالا به این صورت خواهد بود:

۱۴. شنیدم ده‌هزار خوب‌رو دارد

در جمله بالا، پی‌بست ضمیری سوم‌شخص مفرد به شناسهٔ فاعلی تبدیل شده و به فعل اصلی جمله چسبیده است. از آن‌جا که اعداد جزء عناصر حاشیه‌ای بند محسوب می‌شوند، در این مورد هم گرایش پی‌بست ضمیری از حاشیه به هسته دیده می‌شود. البته از آنجا که با پی‌بست فاعلی سروکار داریم، پس از اتصال پی‌بست فاعلی به فعل به شناسه تبدیل شده است.

۳) جایگاه متغیر پی‌بست‌ها باعث دشواری در درک و فهم متن و حتی در مواردی ایجاد ابهام برای خواننده می‌شود. این دشواری در خوانش برای مخاطبِ امروزی در هنگام مطالعهٔ متون ادبی به چشم می‌خورد. به مثال زیر توجه کنید:

۱۵. ز خصمتِ همانا که نشنیده‌ام / نه آخر به چشم خودت دیده‌ام (بوستان: ۴۹)

در بیت بالا جایگاه متغیر پی‌بست ضمیری سبب شده است که مخاطب پیام بیت را اشتباه متوجه شود و یا نتواند منظور شاعر را دریابد. در این بیت پی‌بست ضمیری دوم‌شخص مفرد (ت) نقش مفعولی دارد و پی‌بست اول‌شخص مفرد نقش اضافی دارد. درواقع این دو پی‌بست در فارسی امروزی به جای هم به کار می‌روند:

۱۶. گیرم که از خصمِ دربارها نشنیده‌ام / مگر به چشم خودم ندیدمت.

موارد این چنینی در متون قدیم به‌ویژه زبان شعر وجود دارند. بنابراین می‌توان گفت روند دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری (محدود شدن جایگاه و میزبان آن‌ها) و گرایش به مرکز و هسته در جهت آسان‌تر شدن درک و خوانش مخاطب رخ داده است. این مسئله با نگاه نقش‌گرایان به دستور کاملاً مطابقت دارد، چراکه به باور نقش‌گرایان، عوامل معنایی، کاربردشناختی و بافتی هستند که ساخت دستوری را می‌سازند. به عبارت دیگر، به باور نقش‌گرایان عوامل برون‌زبانی در شکل‌دادن به ساخت زبان نقش دارند، نه عوامل درون‌زبانی. در انگارهٔ دستور نقش و ارجاع هم عوامل گفت‌مانی و کاربردشناختی بر شکل‌گیری الگوریتم‌های پیوندی که بین بازنمود معنایی و نحوی ارتباط برقرار می‌کند نقش دارند. بنابراین می‌توان گفت تغییر گرایش پی‌بست‌های ضمیری از حاشیه به مرکز به منظور درک بهتر مخاطب و جلوگیری از ابهام صورت گرفته است.

۴) تنوع جایگاه‌ها و میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری در متون نثر که در آن با وزن عروضی و عنصر خیال سر و کار نداریم نشان می‌دهد که نمی‌توان این تنوع را تنها عاملی برای رعایت وزن عروضی یا هنجارگریزی شاعرانه تلقی کرد.

۵- نتیجه‌گیری

در این پژوهش دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری در زبان فارسی مورد بررسی قرار گرفت. دستوری‌شدگی پدیده‌ای شایع در تمام زبان‌هاست و در رویکرد نقش‌گرایان هم به آن اشاره شده است. از

نظر هلیدی و متیسن (۲۰۰۹) دستوری‌شدگی می‌تواند به شکل‌های مختلف مثل تغییر صورت یک یا چند واژه (از نظر آوایی یا واجی)، اضافه شدن یک عنصر به یک واژه، گروه، بند و تغییر در ترتیب واژه‌ها، گروه‌ها و بندها اتفاق بیفتد. این تغییرات در همه جا به یک شکل رخ نمی‌دهد، اما در اغلب موارد نظام‌مند است. بنابراین هدف نگارنده یافتن این نظام‌مندی در روند دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری در زبان فارسی بود. برای پاسخ به این پرسش ابتدا وضعیت و جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در انواع گروه‌ها و ساخت‌ها در فارسی امروز مشخص شد و در مرحله بعد جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در متون کلاسیک مورد بررسی قرار گرفت. خلاصه جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز در جدول زیر نشان داده می‌شود:

جدول ۷: جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز

ساخت		جایگاه پی‌بست‌های ضمیری
گروه اسمی		اسم + (پسوندها جمع) + پی‌بست ضمیری + را (رو، و) + هم (م)
		اسم + پسوندها جمع + کسره اضافه + صفت + پی‌بست ضمیری + را (و) + هم (م) صفت جانشین اسم + پسوند تفضیلی/عالی + پسوند جمع + پی‌بست ضمیری + را (و) + هم (م)
گروه فعلی	فعل ساده	ستاک مضارع + تکواژ سببی ساز (ان/ون) + تکواژ ماضی ساز /d/ + پی‌بست فاعلی + پی‌بست مفعولی
	سببی	تکواژ /mi/ یا /be/ + ستاک مضارع + تکواژ سببی ساز (ان/ون) + پی‌بست فاعلی + پی‌بست مفعولی
	فعل مرکب	جزء غیرفعلی + (پی‌بست مفعولی) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی) جزء غیرفعلی + (پی‌بست متممی) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی)
	فعل مرکب انضمامی	جزء غیرفعلی + پسوند جمع + پی‌بست ضمیری اضافی + را (رو، و) + جزء فعلی + پی‌بست فاعلی
	عبارت فعلی	حرف اضافه + اسم (پی‌بست مفعولی) + پی‌بست فاعلی + (پی‌بست مفعولی)
		حرف اضافه + اسم + پی‌بست اضافی یا ملکی + فعل + پی‌بست فاعلی

پس از این‌که جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در گروه اسمی و فعلی در فارسی امروز مشخص شد، با نگاهی تاریخی و نظر بر متون ادبی کلاسیک، جایگاه پی‌بست‌های ضمیری در متون قدیم مشخص گردید. نگارنده ملاک حضور پی‌بست‌های ضمیری در فارسی قدیم را میزبان‌های آن‌ها قرار دارد و براساس نقشی که در جمله ایفا می‌کنند آنان را تفکیک کرد. در جدول زیر به‌طور خلاصه تنوع میزبان‌های پی‌بست ضمیری در فارسی کلاسیک و فارسی امروز با هم مقایسه شده‌است.

جدول ۸: مقایسه میزبان پی‌بست‌های ضمیری در فارسی کلاسیک و فارسی امروز

نقش	میزبان‌ها در فارسی کلاسیک	میزبان‌ها در فارسی امروز
فاعل	اسم، فعل ساده، فعل مرکب، فعل اسنادی، افعال وجهی، حرف ربط (اگر، گر)، قید (هرچه، چه، همه‌چیز، هیچ)، عدد، ضمیر جدا	فعل + شناسه
مفعول مستقیم	اسم، صفت، قید، ضمیر جدا، ضمیر انعکاسی، فعل ساده، فعل مرکب، مصدر، حرف ربط (که)	ضمیر جدا + را فعل ساده + پی‌بست ضمیری فعل مرکب: جزء غیرفعلی + (پی‌بست ضمیری) + همکرد جزء غیرفعلی + همکرد + (پی‌بست ضمیری)
مفعول غیرمستقیم	اسم، قید، صفت، صفت اشاره، آن‌چه، هرچه، فعل ساده، فعل مرکب	حرف اضافه + ضمیر جدا/ پی‌بست ضمیری فعل مرکب: جزء غیرفعلی + (پی‌بست ضمیری) + همکرد (نشونش دادم)
اضافی	اسم، صفت، قید، حرف اضافه، ضمیر جدا، فعل ساده، فعل وجهی، فعل داعی	اسم + پی‌بست ضمیری صفت + پی‌بست ضمیری حرف اضافه + پی‌بست ضمیری

جدول بالا نشان می‌دهد تنوع میزبان‌های پی‌بست‌های ضمیری در فارسی کلاسیک بیش‌تر از فارسی امروز بوده است. محدود شدن میزبان پی‌بست‌های ضمیری در فارسی امروز محدودتر شدن جایگاه حضور آن‌ها را در سطح جمله در پی دارد. بنابراین از گذشته تا امروز هم تنوع میزبان‌های پی‌بست‌ها از نظر سازه‌هایی که امکان اتصال به آن‌ها را دارد و هم تنوع جایگاه حضور آن‌ها در جمله با محدودیت مواجه شده است. نمایش این تغییر جایگاه در نمودار نقش و ارجاع روند دستوری‌شدگی پی‌بست ضمیری را بهتر نشان می‌دهد. در این نمودار نشان داده شد که پی‌بست‌های ضمیری از عناصر حاشیه‌ای بند به سمت عناصر مرکزی و هسته‌ای گرایش پیدا کرده‌اند. این تغییر کاملاً با اصول اولیه نقش‌گرایی همسو است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد در نقش‌گرایی همواره نقش ارتباطی زبان در الویت قرار دارد و از دید نقش‌گرایان عوامل بافتی و کاربردی تعیین‌کننده ساخت نحوی هستند. در طول مقاله با ارائه مثال نشان داده شد که تنوع میزبان‌های پی‌بست‌ها و جایگاه آزاد آن‌ها در جمله در فارسی کلاسیک در موارد زیادی برای مخاطب ایجاد مشکل می‌کند، به این معنی که مخاطب ممکن است در خوانش متن دچار مشکل گردد. گاهی خواننده نمی‌تواند مرجع ضمیر را به درستی تشخیص دهد و گاهی نقش دستوری پی‌بست اشتباه دریافت می‌شود و همین مسئله سبب ابهام و گاهی اشتباه در دریافت پیام متن می‌گردد. بنابراین روند دستوری‌شدگی پی‌بست‌های ضمیری از گذشته تا به امروز در جهت آسان‌تر و ساده‌تر شدن حضور این سازه در جمله و به

تبع آن از بین رفتن ابهامات و مشکلات کاربران زبان در خوانش و درک متن است. با توجه به مطالبی که بیان شد می‌توان گفت تغییرات پی‌بسته‌های ضمیری کاملاً با فلسفه کلی نقش‌گرایی مطابقت دارد و به کمک این رویکرد می‌توان این تغییرات را توجیه کرد.

منابع

- حیدری‌زادی، رضا (۱۳۸۷). «تحلیل ضمایر و معرفگی بر مبنای نگرش زبان‌شناسی شناختگرا». *پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی*، شماره ۱: ۶۵-۸۳.
- دبیرمقدم، محمد (۱۳۹۸). *زبان‌شناسی نظری؛ پیدایش و تکوین دستور زایشی*. ویراست سوم، چاپ دهم. تهران: سمت، ص ۲۹-۳۸.
- راسخ‌مهند، محمد (۱۳۸۷). «ضمایر تکراری در زبان فارسی». *دستور*، شماره ۴: ۱۸۳-۱۸۹.
- زاهدی، کیوان و خلیقی، محمد و ابوالحسنی، زهرا و گلغام، ارسلان (۱۳۹۱). «ضمایر بازیافتی در زبان فارسی». *جستارهای زبانی*، شماره ۱۱: ۱۰۱-۱۲۲.
- شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۱). *موسیقی شعر*. تهران: آگه، ص ۲۴.
- صفوی، کوروش (۱۳۷۳). *از زبان‌شناسی به ادبیات*. ج ۱، تهران: نشر چشمه، ص ۴۶.
- علیپور، مصطفی (۱۳۸۷). *ساختار زبان شعر/امروز*. تهران: فردوس، ص ۲۱.
- کردبچه، لیلا و آقاحسینی، حسین و هاشمی، مرتضی (۱۳۹۴). «جابه‌جایی ضمایر شخصی متصل در شعر معاصر». *شعرپژوهی*، شماره ۲۵: ۱۰۵-۱۲۴.
- مدرس خیابانی و میرزاحمدعلی (۱۳۸۸). *دستور زبان فارسی*. تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، دانشگاه مکیل و مجموعه انتشارات انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، صص ۴۳-۴۴.
- مدرسی، بهرام (۱۳۹۳). «نقش ضمیر در بازنمایی ساخت اطلاع جمله در زبان فارسی». *مجموعه مقالات دانشگاه علامه طباطبائی*، شماره ۳۳۲: ۱۴۳-۱۶۰.
- مفیدی، روح‌الله (۱۳۸۶). «تحول نظام واژه‌بستی در فارسی میانه و نو». *ویژنامه فرهنگستان (دستور)*، شماره ۳: ۱۵۲-۱۳۳.
- مهاجر، مهران و نبوی، محمد (۱۳۷۶). *به سوی زبان‌شناسی شعر؛ رهیافتی نقش‌گرا*. تهران: نشر مرکز، ص ۷.
- مهرآوران، محمود (۱۳۸۸). «بررسی عبارت فعلی در دستور زبان فارسی». *فنون ادبی*، شماره ۱: ۱۲۷-۱۴۴.
- Capone, A. (2013). "The pragmatics of pronominal clitics and propositional attitudes". *Intercultural Pragmatics*, 10(3): 459-485.
- Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. (2013). *Halliday's introduction to functional grammar*. Routledge.
- Van Valin Jr, R. D. (2005). *Exploring the syntax-semantics interface*. Cambridge University Press.

- Van Valin Jr, R. D., & LaPolla, R. J. (1997). *Syntax: Structure, meaning, and function*. Cambridge University Press.
- Van Valin, R. D. (Ed.). (2008). *Investigations of the syntax-semantics-pragmatics interface*. Benjamins.